

Kur'ân-ı Kerim'de Çevre Bilinci

Mustafa Güven¹

Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi

Özet

Kur'ân'da, çevre ile ilgili insanlığa yol gösteren ve insanlığın geleceğine ışık tutan yaklaşık beş yüz ayet vardır. Hiçbir kutsal kitap veya bilimsel ve felsefî hareket, bu konuya bu kadar özel bir önem vermemiş ve muhtevasında bu kadar yer ayırmamıştır.

Kur'ân, çevre konusunu üç aşamada ele alır:

Birincisi: Yer, gök, yağmur, bulut, ırmaklar, dağlar, canlı varlıklar şeklinde genel hatları ile evrenden bahseden ve niçin yaratıldığını anlatan ayetler.

İkincisi: İnsanın evrenle ilişkisini konu edinen ve evrendeki bu genel işleyişin insan hayatına sunduğu katkıyı ele alan ayetler.

Üçüncüsü: İsrâf, denge, ölçü, aşırılıklardan kaçınma, haddi aşma, adalet, kısdı, sırat-ı müstakim gibi kavramlarla insan hayatına çeki düzen verme ve eşyadan yararlanırken "hikmetli olma" gibi hususlar üzerinde duran sayısız ayetler. Ayrıca ruhun, beden, çevrenin, aklın, zihnin, duyguların, nefis ve iradenin korunması isteyen ayetler.

İnsan, ne kadar kendisi ile barışık olursa, o ölçüde evren, dolayısıyla çevre ile barışık olur.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Çevre, Adalet, İlâhî denge, İsrâf, Ölçü

Abstract

Qur'an and Environmental Awareness

There are five hundred verses in the Qur'an which lead to environmental issues and teach us how we will treat to it and shed the light on the future of humanity. So far no holy books and scientific or philosophical movement haven't pointed so pay special attention to this issue and has not allocated much space in that content like Qur'an.

The Qur'an gives a variety of information about that in three stages:

Firstly: Ground, sky, rain, clouds, rivers, mountains, in the form of living beings in general terms why the creation of the universe and explaining the verses that mention.

Secondly: The subject of man's relationship with the universe and human life in the universe presented to the overall functioning of the verses dealing with the contribution.

Thirdly: waste, balance, scale, avoidance of extremes, transgression, justice, pro rata, upright road, with concepts such as human life, grooming and goods benefiting from the "wisdom" being issues such as standing on the numerous verses.

In addition, the soul, the body, the environment, reason, mind, emotions, will and self-protection is desired.

Human beings, no matter how at peace with itself, to this extent, and the universe will be at peace with the environment to do so.

Key words: Qur'an, Environment, Justice, the Divine Balance, waste, Scales.

Giriş

Modern insan, bilim ve teknoloji sayesinde dünyaya hâkim olmaya çalışırken; beklenmedik bir anda o tahrip ettiği dünyanın mahkûmu olduğunu gördü. Böylece felsefî anlamda şöyle ciddi bir paradoksla karşı karşıya kaldı: Bir yandan yere hatta göğe hükmetmeğe çalışırken adeta yer ve gök tarafından ciddi bir uyarıya muhatap oldu ve karşısına kendisini de aşacak nitelikte bir “çevre sorunu” ile karşı karşıya kaldı. Böylece bu sorun, insanlığın hem bugünü hem de geleceğini tehdit eden bir boyut kazandı.

İnsan, evrenin sosyal boyutu olan tek varlığı olmakla birlikte fizikî yönü de en az metafizik yönü kadar önem arzeden bir varlıktır. Kur’ân-ı Kerim’de yeryüzünün halifesi[2] olarak nitelendirilen insan, bu anlamda yeryüzündeki bütün sorunların da aynı zamanda sorumlusu kabul edilmektedir.[3] Dolayısıyla insan, yeryüzünde ne ekerse, kısa veya uzun vadede onu biçecektir, ancak bu uzun süreç aldığı için doğrudan sorumluluğu birilerinin üstlenmesi kolay olmayacaktır. Evet, insanın genel hatları ile üç çevresi vardır: Bunlar, psikolojik, sosyal ve fizikî çevredir.[4] Diğer yandan insan; her şeyi anlamaya ve anlamlandırmaya çalışan bir varlıktır. Yani dünyaya gözlerini açtığı andan itibaren, hatta ana rahminde bile çevresine dokunarak tanımaya ve anlamaya, anlamlandırmaya çalışır. İşte hayat boyu ölüncüye kadar devam eden bu süreç, aynı zamanda bir kültür, gelenek, bilim, düşünce ve inanış biçimini de oluşturmaktadır.[5]

Kur’an’da, çevreyle ilgili konularda bize yol gösteren ve çevreye nasıl muamele edeceğimizi doğrudan veya dolaylı öğreten yaklaşık 500 âyet vardır. Genel olarak Kur’ân, hayatın her alanına bakar[6] ve insanlara şu bakış açısını verir:

“Evet, Biz (ileride) onlara delillerimizi gerek dış dünyada, gerek kendi öz varlıklarında göstereceğiz; ta ki Kur’ân’ın, Allah tarafından gelen gerçeğin ta kendisi olduğu onlar tarafından da iyice anlaşılacak. Rabbinin her şeye şahid olması yetmez mi?” [7]

İslâm’da çevre bilincinin kaynağı bizzat Kur’ân-ı Kerim’dir. İnsanların iç dünyalarını; akıllarını, kalplerini ve ruhlarını temizlemek, aydınlatmak ve huzura erdirmek için gelmiş olan Kur’ân, bunu insanların dış dünyasındaki temizlik ile de doğrudan ilişkilendirmiştir. Bunun başında abdest, teyemmüm, bazı özel rahatsızlıklardan dolayı yapılması gereken

temizliklere Kur'ân-ı Kerim, özel olarak önem atfetmiştir. Kur'ân, ibadet için temizliği şart koşmuş; hatta “*Kur'ân'a temiz olmayanlar dokunmasın*”[8] şeklinde sert bir emir vardır. Burada kastedilen temizliği kimileri abdest, kimileri gusül, kimileri de bütün bunlara ilave olarak elbise ve beden temizliği olarak anlamışlardır. Örnek olarak şu ayete baktığımız zaman bunu daha iyi anlarız:

“..... *Allah tövbe edenleri ve temizlenenleri sever.*”[9]

Bu ayette de, bir Peygamberin insanların arasına çıkarken nasıl giyinmesi, insanları rahatsız edecek giyim ve davranışlardan uzak durmasını açıkça emretmektedir.[10] İslâm'a göre yeryüzü bir mesciddir, her yerde ibadet edilebilir[11]. Ancak bunun şartı da ibadet edilen mekânın temiz olmasıdır.

Evren, Allah'ın İnsanlara Bir Emanetidir.

Kur'ân-ı Kerim'de evrenin düzeni ve fiziksel işleyişi ile ilgili yüzün üzerinde ayet-i kerime vardır. Bunlar incelendiğinde, Kur'ân'ın evrenden bahsetmesinin genel olarak dört amacının olduğu görülür.

Birincisi, Allah'ın varlık ve birliğine, ahiretin varlığına delil getirmek. İkincisi: Evrenin bizzat yapısı ve çeşitli tabii olayların meydana gelişi gibi konularda insanlara bazı temel bilgiler vermektir. Üçüncüsü: Evrenin insan için yaratıldığını, evrendeki birçok şeyin insanın emrinde olduğu ve maddi ihtiyaçların buradan sağlanacağı, buna göre dikkatli davranılması gerektiğini öğretmek. Dördüncüsü: Tabiatın korunması gerektiğini öğretmektir.[12]

İnsan, çevresinin farkında olan, çevresini inşa eden, çevresini değiştiren ve her çevreye uyabilen bir varlıktır. Kur'ân-ı Kerim, insanda çevre bilincini geliştirmek için, önce ona içinde bulunduğu evreni, sonra kendisini; daha sonra da evren ile olan ilişkisi hakkında bilgi verir. İnsanın hem kendisi, hem evren hem de evrenin yaratıcısı olan Allah ile olan ilişkisine dikkat çekerek bu kombinezonda bilinçli, akıllı ve yapıcı bir rol üstlenmesini ister.

Evren, Allah'ı Tanıtan Bir Eserdir.

Allah, evreni belli bir düzen içinde yaratmış ve Kur'ân-ı Kerim'de de sürekli bu düzene vurgu yapılmış, böylece insanın evreni tanımada ve araştırmasında ilk hareket noktasının doğru tespit edilmesini istemiştir. Çünkü yanlış bir yerden, noktadan ve ilkeden başlanırsa asla doğru bir sonuca varılamaz. Buna řu ayetleri örnek verebiliriz:

“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün sürelerinin (zaman) değişmesinde, insanlara fayda sağlamak üzere denizlerde gemilerin süzülüşünde, Allah'ın gökten indirip kendisiyle ölmüş yeri canlandırdığı yağmurda ve yeryüzünde hayat verip yaydığı canlılarda, rüzgarların yönlerini değiştirip durmasında, gökle yer arasında emre hazır bulutların duruşunda, Elbette aklını çalıştıran kimseler için Allah'ın varlığına ve birliğine nice deliller vardır.”[13] *“Gökleri yed kat yaratan O'dur. Rahman'ın yaratmasında bir düzensizlik bulamazsın.”*[14] *“Rüzgârları aşılایıcı olarak gönderdik.”*[15] ayetiyle, bir yandan tabiattaki döllenmeye işaret edilirken, bir yanda da müfessirler, rüzgârın yeryüzünde temizliğin ve enerjinin önemli bir kaynağı olduğuna işaret etmektedirler.

Evrenin Dengesini Korumak

İnsan, hem maddi hem de manevi yani hem fizikî / biyolojik hem de psikolojik ihtiyaçları olan bir varlıktır. Genel olarak ifade edersek manevî ihtiyaçlarını din ve ahlâkî değerlerle karşılar ve buna göre hareket eder. Maddi ihtiyaçlarını ise evrenden belirli ölçüde yararlanarak karşılar. Yeryüzündeki canlı hayatının devamı, mevcut tabii düzenin normal kendi doğal akışı içindeki işleyişine bağlıdır. Bu düzenin bozulması, yeryüzündeki hayatın sona ermesi demek olan kıyametin kopması anlamına gelmektedir. Bu nedenle âyetlerde geçen denizlerin kaynaması, yıldızların dökülmesi, güneşin dürülmesi, göğün yarılması, yeryüzünün dümdüz olması gibi kıyamet tasvirleri yapan ayetler, aynı zamanda kozmolojik/ekolojik bir bozuluşa da işaret etmektedir.[16]

Görüldüğü gibi Kur'an-ı Kerim bir taraftan bütün varlıkların bir ölçü ve dengeye göre yaratıldığını beyan ederken diğer taraftan da insanın tabiattan faydalanması esnasında, mevcut bu ölçü ve dengeyi bozmaması gerektiğine de dikkat çekmektedir. Ölçülü bir biçimde tabiatın kaynaklarından yararlanmak; insanlığın geleceği açısından büyük önem taşımaktadır.[17]

“Orada hem siz insanlar için, hem rızkını sizin vermediğiniz daha nice yaratıklar için geçimlikler meydana getirdik.”[18]

Bu âyetlere baktığımız zaman, doğanın (tabiat) kendi içinde çok hassa bir denge ile birlikte insan için yaratıldığını ve insanın bütün ihtiyaçlarını buradan karşılayacağını; bunu için de son derece dikkatli ve sorumlu olması gerektiğini anlıyoruz.

Evrenin Metafizik Boyutu

Evrenin, fizikî boyutu yanında bir de metafizik boyutu vardır. Canlı ve cansız bütün varlıkların bir düzeni, işleyişi, misyonu, dili ve adeta ruhu vardır. Biz, tabiatta önemsemediğimiz birçok canlı ve cansız varlığın bizim hayatımızda bilmediğimiz o kadar çok yararları vardır ki, bunları ancak zamanla bilim ortaya koyduğunda anlayabilmekteyiz. Bu nedenle evrenin sırları ile ilgili erken konuşmak doğru değildir ve yanıltıcı olabilir. Aşağıdaki ayetlerde kısmen bu hususa işaret edilmektedir:

“Yedi kat gök, dünya ve onların içinde olan herkes Allah’ı takdis ve tenzih eder. Hatta hiçbir şey yoktur ki O’na hamd ile tenzih etmesin. Ne var ki siz onların bu tenzih ve takdislerini iyi anlayamazsınız. Bunca azametiyle beraber, kullarının gaflet ve cürümlerine karşı, O, halimdir, gafurdur (çok müsamahalıdır, affedicidir).”[19]

Kur’ân’ı etraflıca incelediğimiz zaman şu detayları çok sık görürüz: Allah, Kur’ân-ı Kerim’de bal arısından,[20] örümcek ağından[21], karıncadan,[22] hüdhüd kuşundan[23], sütün nasıl üretildiğinden[24], sivrisinekten[25] bahsediyor. Hz. Süleyman’ın ordusu ve karıncalar ile arasında geçen diyaloglarına baktığımız zaman şunu görürüz: Bizim tarihimizde ve dinî geleneğimizde “karıncaya incitmemek” diye bir tabir vardır. Bu konu ile ilgili Süleyman Peygamber’in ordusu ile savaşa giderken yolda karınca sürünce rastladığında karıncaların liderinin konuşmasına tanık olur. Bu olay Kur’ân’da şöyle anlatılmaktadır:

“Derken Karınca vadisine geldiklerinde, onları gören bir karınca: «Ey karıncalar, haydin yuvalarınıza girin. Süleyman ve orduları, sizi fark etmeyerek ezip çiğnemesinler!» diye seslendi.”

“Onun sesini işiten Süleyman tebessüm ederek: «Ya Rabbî!» dedi, «beni nefsim öyle hâkim kıl ki gerek bana, gerek ebeveynime ihsan ettiğin nimetlere şükredeyim, Seni razı edecek güzel ve makbul işler yapabileyim. Bir de lütfedip beni hayırlı kulların arasına dâhil eyle!”[26]

Bazı ayetlerde Allah dağa, taşta, bitkilere, çeşitli yiyeceklere (incir ve zeytin gibi..) yemin ederek onların tabiatta oynadığı önemli role ve üstlendikleri hayatî öneme işaret ediyor. Zerreden yani atomdan bahseden ayete baktığımız zaman daha önemli bir bilgi ile karşılaşırız. O da Kur’ân’da, atomdan daha küçük parçacıklardan bahsediliyor.[27] Buradan şunu çıkarabiliriz: Bu sayılanlar, evrenin en zayıf unsurları gibi görünmekle beraber, en temel unsurları kabul edilebilir. Zira evrende küçük bir şey yoktur; her şey bulunduğu yer itibari ile büyük ve önemlidir. Zaten çevre sorununa dikkat çekerken de bu husus üzerinde durmak lazım. Çevre kirliliğine sebep olan unsurların başında basit hususlar gelmektedir. Her şey küçük hatalar ile başlar ve zamanla önün alınmaz felaketlere zemin hazırlamış olur.

Kur’ân’da Ekolojik İlkeler

Klasik felsefe kitaplarında evrenin ana arkhesi her zaman tartışılmış ve sonunda dört temel unsurda karar kılınmıştır. Bunlar hava, su, toprak ve ateştir. Kur’ân-ı Kerim’e baktığımız zaman bu dört temel unsura vurgu yapılmış ve insanlar bu konuda özellikle uyarılarak dikkatli olmaları istenmiştir. Allah, evreni canlı bir varlık olarak nitelemekte ve onların kendi emrine gönüllü tabi olduklarını; içindekilerin ise, isteyerek ve istemeyerek (gönüllü veya gönülsüz) boyun eğdiğini söylemektedir.[28]

Kur’ân-ı Kerim, sırası ile insanın topraktan, çamurdan, yani su ile karıştırılmış ve adeta ateşte pişirilmiş balçıktan yaratıldığını[29] söyleyerek bu maddelere dikkat çekmektedir. Ayrıca Kur’ân, hayatın kaynağının su olduğunu[30] söyleyerek suyun önemine dikkat çekmektedir.

Kur’ân’ın, insanlığa ilk emri “Oku!” olmuştur. Bu yalın ve soyut ifadeden çok farklı yorumlar çıkarılsa da, bunları kısaca şöyle özetlemek mümkündür: İnsan, önce kendisini, iç dünyasını, duygu ve düşüncelerini; daha sonra dış dünyasını ve çevresinde gördüklerini (fiziksel, psikolojik ve sosyal olaylar) okuması gerekir. Buradaki okumanın yalın ve soyut olduğunu söylerken şunu kastetmek istedik: Bu okuma biçimi, yüksek sesle bir metinden muhataplara bir okuma biçimi olmayı; insanın, duyu ve duygu organları ile elde ettiklerini, zihninde

düşünce sisteminden geçirerek; onları akıl, zekâ, mantık ve diğer yeteneklerinin ışığında ve doğrultusunda anlamlandırması ve yorumlamasıdır. Yani evrende Allah tarafından yaratılan her ne varsa, bunlar, bir ölçüye, tartıya ve süreye göre takdir edilmiştir. Hiçbir şey başıboş ve rastgele yaratılmamış ve bırakılmamıştır. Yani: “*İnsan, başıboş bırakılacağını mı sanıyor?*”[31] ayetiyle bu soru, sadece insana sorulmaktadır. Çünkü diğer varlıklar, iradeleri olmadığı için sorumluluklarının bilincindeler ve görevlerini tam anlamı ile yapmaktadırlar; ama sorumluluğu konusunda en tartışmalı varlık insandır. Bunun için Allah doğrudan insana şöyle hitap etmektedir:

“*Göğü bu âhenkle O yükseltti ve bu mîzânı koydu ki siz de ders alıp ölçü dışına taşmayasınız. Öyleyse siz de tartıyı adaletle yapın, sakın teraziyi, dengeyi aksatmayın.*”[32] Burada kastedilen tartı ve denge birçok anlama gelmekle beraber; buradaki tartı ve mîzanın asıl anlamının, önceki ayetlerden hareketle evrendeki düzenin yanında insanların hayatına yön veren alanlarda da denge ve ölçünün korunmasının emredildiğini söyleyebiliriz.[33]

Aşağıda mealini vereceğim ayet-i kerime, bugün tartıştığımız dünyadaki çevre sorununa doğrudan işaret etmektedir:

“*Allah’ın buyruklarını umursamayan şu insanların kendi tercihleri ile yaptıkları işler yüzünden karada ve denizde (bütün dünyada) bozukluk ortaya çıktı, nizam bozuldu. Doğru yola ve isabetli tutuma dönme fırsatı vermek için, Allah, yaptıklarının bazı kötü neticelerini onlara tattırır.*”[34]

Bu ayetten şunu anlıyoruz: İnsanlar, kendi iradeleri ile çevreye verdikleri zarardan dolayı hem kendileri hem de kendi dışındaki insanlar ve canlılar, zarar göreceklerdir. Bunun sorumluları da bu insanlar ve onlara seyirci kalan, müdahale etmeyenler olacaktır.

Bugün çevre kirliliğinin ve tabiattaki denge bozukluğunun başında israf ve yanlış tüketim gelmektedir. İnsanlık israfta yarışıyor ve bunu bir kalkınmışlık seviyesi olarak görüyor. Oysa bu israfın o kadar ağır bir bedelini insanlık bugün ödediği gibi gelecekte daha da ağır ödeyecektir.[35] Bu nedenle Kur’ân-ı Kerim, bu hususa çok büyük bir önem atfetmektedir.

“Yiyiniz, içiniz; fakat israf etmeyiniz. Allah israf edenleri sevmez.”[36] “Yakınlarına, yoksula, yolda kalmışa hakkını ver, sakın saçıp savurma. Çünkü savurganlar şeytanların kardeşleri olmuşlardır. Şeytan ise Rabbine karşı pek nankördür.”[37]

“Ben yığınla servet tükettim» diye övünüp durur. Kendisini hiç kimsenin görmediğini mi sanıyor? Biz onun için iki göz, bir dil ve iki dudak var etmedik mi? Ve biz ona iki yol (hayır ve şer / iyilik ve kötülük) gösterdik.”[38] “Rahman’ın o has kulları, harcamalarında ne israf eder, ne de eli sıkı davranırlar; bu ikisinin arasında bir denge tuttururlar.”[39]

Bir diğer ilke ise, bozgunculuk yapmamaktır. Bozgunculuk (fesad veya fesat), bir düzeni bozmak, normal işleyişi engellemek ve faydalı olanı yok ederek zarar vermek demektir. Bozgunculuk, israftan daha tehlikeli ve etkisi daha kalıcıdır. İsraf, normal bir alışkanlığın sonucu olabileceken; bozgunculuk, tamamen art niyete dayalı, kasıt içeren ve doğrudan zarar vermeyi amaçlayan bir davranış biçimidir. Kur’ân-ı Kerim’de konu ile ilgili şöyle bir ayet geçmektedir:

“İnsanlardan öylesi vardır ki dünya hayatına dair sözleri senin hoşuna gider. Üstelik sözünün özüne uyduğuna Allah’ı da şahit gösterir. Hâlbuki gerçekte o düşmanların en yamanıdır. Senin yanından ayrılınca, ülkede fesat çıkarmaya çalışır, Ürünleri ve nesilleri mahvetmek için uğraşır. Allah, elbette fesadı (bozgunculuğu) sevmez.”[40]

Bu ayette doğrudan ekin ve nesli yok etmeye çalışan bir anlayış ve zihniyetten bahsedilmektedir. Bugün sağlık, beslenme ve merdiven altı diyebileceğimiz ürünlerin insan sağlığını ne kadar tehdit ettiğini tartışmaya bile gerek yok sanırım.

Sonuç

Buraya kadar, Kur’ân’ın insana, evrene ve bu ikisi arasındaki ilişkiye dikkat çekmeye çalıştık. Bu ilişkinin sonunda ortaya çıkan bir çok sorun olmuştur. Bunların başında “çevre sorunu” gelmektedir. Buna göre çevrecilik de, esasen bir modernite eleştirisidir. Zira modernite tabii çevrede ciddi tahribatlara yol açmıştır. Biz bu tahribi Modernite’nin, manayı maddeye göre talî bir mevkiye alması, kutsalı fonksiyonsuzlaştırması, dünyayı kutsaldan arındırması, insan hayatındaki dinî rengin kaldırılmasında aracılık etmesi, insan dışındaki varlıkları kendinde değerli saymayıp insandan dolayı değerli sayması, özgürleştirme iddiası ile yola çıktığı halde

özellikle üretim-tüketim girdabına sokarak insanı bir hürriyet yanılımasına düşürmesi, sanat, kültür ve uygarlıkları tek tip batı standartlarına uymaya zorlaması gibi karakterleri ile bir sürü küresel problemler ortaya çıkarmıştır.[41]

Bu küresel problemler, kısa zamanda kendi mimarlarını da yutarak daha büyü felaketlere sebep olmadan çözüm bulmakta yarar vardır. Bunların başında insanların fizikî çevrelerinin düzgün ve temiz olması kadar ruhlarının, duygularının, düşüncelerinin ve niyetlerinin de saf, temiz ve yapıcı olması gerekir. Çünkü fiziki çevrenin temiz ve düzgün olması, manevî çevrenin temiz olmasına bağlıdır. Dinî ve ahlakî değerler insanın iç denetimini sağlarken, beşerî otoriteler de dış denetimini sağlar. Bu nedenle, çevre krizini aşmanın en etkin yolu bu denetim mekanizmalarını birlikte ve bir bütün olarak devreye sokmaktır. Görülüyor ki Kur'an, bu süreçleri de hesaba katarak işin özellikle metafizik ve ahlakî boyutunu ön plana çıkarmaktadır.[42]

Unutulmamalıdır ki, “doğanın bütünlüğü” ilkesi temel ekolojik prensiplerden biridir.[43] Dinî ve felsefî düşüncenin doğaya ilişkin bütüncül (holistik) bakışı, metafizik, mistik ve etik eğilimleri öne çıkaran bir yaklaşım olarak görülmektedir.[44] Eğer insanlık, duygularını, düşüncelerini, hırslarını, arzu ve isteklerini, doyumsuzlarını, yardımseverliğini, bencilliğini ve cömertliğini belli bir potada eriterek “örnek insan” modelini kazanmazsa, bu felaketlerin önün alınmaz ve geleceğimiz daha karamsar bir hal alacaktır.

¹ Yrd. Doç. Dr.

[2] Bakara, 2/30; Sad, 38/26. Kimilerine göre yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak nitelendirilmektedir. Bu konu tebliğimizin sınırlarının dışında olduğu için burada ona girmeyeceğiz.

[3] ESED, Muhammed, *Kur'ân Mesajı Meâl-Tefsir*, İstanbul, 1999, I/11-12.

[4] Özdemir, İbrahim-Yükselmiş Münir, *a.g.e.*, s. 49 vd.; YILDIRIM, Zeki, *Kur'ân ve Çevre Sorunları*, AÜİFD, Sayı: 38, Erzurum, 2012, s. 72.

[5] KULA, Naci, “Kur'ân Işığında İnsan-Çevre İlişkisinin Ruh Sağlığı Açısından Önemi”, UÜİFD, Sayı: 9, Cilt: 9, 2000, s. 1.

[6] DIRAZ, Abdullah, *Kur'ân'a Giriş*, Trc. Salih Akdemir, Ankara, 2000, s. 30-31

[7] Fussilet, 41/53.

[8] Vakıa, 56/79.

[9] Bakara, 2/222. “Tahara” (temizlik) sözcüğü, Kur’an’da 28 kez geçmektedir. Müddesir, 74/1-5.

[10] YILDIRIM, Zeki, “Kur’ân ve Çevre Sorunları”, s. 85.

[11] “Doğu da Allah’ındır, Batı da; nereye dönerseniz Allah’ın vechi oradadır; şüphe yok ki Allah herşeyi kuşatan (vâsi’), herşeyi bilendir (‘alîm)” (Bakara, 2/115).

[12] BAYRAKTAR, a.g.e., s. 30; Özdemir, İbrahim, *Kur’ân’a Göre Çevre*, İslâmî İlimler Dergisi, Güz, Çorum Çağır Eğitim Vakfı, Ankara, 2006, s. 5 vd.

[13] Bakara, 2/164.